

Дәріс 3. Қылмыстық процестің міндеттері мен қағидаттары (Аналитикалық дәріс)

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, қылмыстық процесс міндеттері, қылмыстық процесс қағидалары.

Мақсаты: қылмыстық процестің мақсатын, міндеттерін және қағидаларын қылмыстық процесс қатысушыларының жүзеге асыру жолдарын түсіндіру, оларды қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемесі: Тақырыпқа қатысты күрделі және пікірталас сұрақтар мен мәселелерді көтеру; («позиция таңдау (пікір шкаласы)», формула (позиция – дәлел – мысал – нәтиже), проективті техника, «Жалғыз – екеу – барлығы бірге», «Позицияны ауыстыру», «Карусель», «Телевизиялық ток-шоу стиліндегі пікір сайыс», дебаттар, симпозиум); Мәселелерді шешу («Ақылмандар сарабы», «Казустерді талдау», «Келіссөздер мен медиация» сияқты интерактивті әдістерді қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

Қылмыстық процестің міндеттері

Қылмыстық процесс қағидаларының мәні және маңызы. Қылмыстық процесс қағидаларының жүйесі

Заңдылық қағидасы. Сот төрелігін соттың ғана жүзеге асыруы. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау. Жеке бастың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу. Жеке басқа қолсұғылмаушылық. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Жеке өмірге қолсұғылмаушылық. Жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта, телеграф арқылы және өзге де хабарлардың құпиясы. Тұрғынжайға қолсұғылмаушылық. Меншікке қолсұғылмаушылық. Кінәсіздік презумпциясы. Қайтадан соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол бермеушілік. Сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негізінде жүзеге асыру. Судьялардың тәуелсіздігі. Сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру. Істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау. Күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету. Білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету. Куәлік айғақтар беру міндетінен босату. Жариялылық. Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі. Процестік әрекеттер мен шешімдерге шағым жасау бостандығы.

Қылмыстық процестің мақсаты әрқашан - қылмысты тез және толық ашу, тергеп-тексеру арқылы адам мен қоғамды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау.

ҚПК–нің 8-бабына сәйкес қылмыстық процесс міндеттері:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу, оларды бейтараптықпен, тез және толық ашу, тергеп-тексеру, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану, адамдарды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық құқық бұзушылықтардан қорғау қылмыстық процестің міндеттері болып табылады.

2. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, ал кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда, оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс.

Бұл міндеттер қылмыстық іс жүргізудің барлық сатылары үшін ортақ болып табылады және олардың әрқайсысы осы міндеттердің орындалуына ықпалын тигізеді.

Қылмыстық іс жүргізу органдары осы міндеттерді басшылыққа ала отырып өз қызметтерін атқарады.

Қағида немесе **принцип** ([лат. principium](#) – принцип; негіз, алғы бастама) — белгілі білім жүйесінің түп-негізі, алғы бастамасы, абстрактылы түрдегі ең қысқа жалпылама мазмұны. Ғылыми танымда идея, теория, әдіс сияқты таным түрлерімен өзара байланыста тұжырымдалады.

Қылмыстық процестің қағидалары – қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі негізделген және оның маңызды сипаттары мен белгілерін көрсететін заңда бекітілген бастама ережелер болып табылады. Бұл бастама ережелер ҚПК-нің 10-31 баптарында бекітілген.

Қылмыстық процестің барлық қағидалары бір басты мақсатқа – тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғауға бағынышты, сондықтан олар өзара байланысты. Қағидалардың ара қатынасы әр түрлі болып көрінеді: кейбіреулері басқа қағидааның ережелерін дамытып, толықтырады; тағы бір жағдайларда бір қағидалар басқалардың кепілдіктері ретінде жүреді, олардың практикада жүзеге асырылуына әсер етеді және т.б. Әрбір қағидааның жүзеге асырылуының толықтығы басқа да бірдей маңызды ережелердің сақталуының жүйелілігіне тәуелді. Олардың ара қатынасы олардағы көрсетілген идеялардың бірлігімен, ортақ мақсатқа жетуге талпынуымен анықталады.

Қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаттары бекітілген дереккөзге байланысты конституциялық және конституциялық емес (салалық) қағидаттар ажыратылады. Конституциялық-Конституцияның нормаларында тұжырымдалған және бекітілген қылмыстық процестің принциптері. Конституциялық емес (салалық)-салалық қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларында тұжырымдалған және бекітілген қылмыстық сот ісін жүргізудің принциптері. Жалпы ережелер әрекетінің таралуына байланысты салааралық және салалық қағидаттар ажыратылады.

Салааралық-құқықтың бірнеше саласында әрекет ететін қағидаттар.

Мәселен, заңдылық қағидаты құқықтың барлық салаларында, оның ішінде қылмыстық, әкімшілік және азаматтық құқықта, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық іс жүргізу және төрелік іс жүргізу құқығында әрекет етеді.

Салалық-құқықтың жеке саласында қолданылатын принциптер.

Заңдылық қағидасы. Бұл қағидааның екі жақты мәні бар: біріншіден, ҚПК-тің 10-бабының 1-бөлігінде айтылғандай, сот және прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы қылмыстық істі жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы Конституциясын, ҚПКтің және өзге де нормативтік құқықтық актілердің талаптарын дәл сақтауға міндетті; екіншіден, қылмыстық процеске қатысушы басқа да тұлғалар (азаматтар, ұйымдар) Қазақстан Республикасы Конституциясын және өзге заңдарды да сақтауға міндетті болып табылады. Олай болса да, заңдылық қағидасын қатаң сақтау ең алдымен қылмыстық іс жүргізу органдарының тікелей міндеті екендігін ерекше айту қажет. Өйткені, бұл органдар өздері заңдылықты қатаң сақтаумен қатар, басқа іске қатысушылар жағынан заң бұзушылықты болғызбауға, сонымен қатар олардың құқықтарын қамтамасыз етуге қажетті шараларды қолданады. Осыған сәйкес, ҚІЖК-тің 10-бабының, 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік акт адам мен азаматтың Конституциямен баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп ұйғарса, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және сол актіні Конституцияға сәйкес емес деп табу туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті.

Егер қылмыстық іс жүргізу органдары заңдылық қағидасын сақтамаған болса, онда (ҚПК-тің 10-бабының 3-бөлігіне сәйкес) бұл іс бойынша шығарылған процестік шешімдер заңсыз деп тануға және бұзуға жатады.

Осы айтылған шаралар заңдылық қағидасын қамтамасыз етудің маңызды процестік кепілдіктері болып табылады. Олармен қатар, заңдылық қағидасын қамтамасыз етудің басқа да мынадай кепілдіктері бар:

—қылмыстық іс жүргізудің барлық сатыларында заңдылықтың сақталуын прокурордың қадағалауы;

—жоғарғы саты соттарының төменгі сатыға жататын соттардың шығарған үкімдері мен қаулыларының заңдылығын тексеруі;

— іске қатысушы мүдделі тұлғалардың (азаматтардың және ұйымдардың) соттың, прокурордың және алдын ала тергеу (анықтау) органдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану құқығы және ондай шағымдардың заңда көрсетілген тәртіп бойынша уақытында қаралып шешілуге міндеттілігі.

Сонымен қатар, заңдылық қағидасының іс жүзінде сақталуы қылмыстық процестің басқа да қағидаларының сақталуымен тығыз байланысты болып келеді. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу қағидаларын сақтау — заңның талабы. Егер қылмыстық іс жүргізу органы аталған қағидалардың бірін бұзған болса, ол заңдылық қағидасының сақталмағандығын білдіреді.

Сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабы және ҚІЖК-нің 11-бабының жазылуы бойынша, сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы қағидасы мына мәселелерді қамтиды:

—соттың үкімі бойынша болмаса, ешкім де қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп таныла алмайды, сондай-ақ қылмыстық жазаға тартыла алмайды;

—соттың құзыреті және өкілеттігі, қылмыстық сот ісін жүзеге асыру тәртібі заңмен айқындалады және оны өз бетінше өзгертуге болмайды;

—сот төрелігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, облыстық және басқа жергілікті соттар жүзеге асырады, бұл соттар жүйесі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және конституциялық заңмен белгіленген; қандай бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол берілмейді;

—соттың өкілеттігін кімнің болса да иемденуі заңда көзделген жауаптылыққа әкеп соқтырады;

—өзінің қарауына жатпайтын іс бойынша шығарылған, сондай-ақ өзінің өкілеттігін асыра қолданған немесе ҚПК-пен көзделген қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаларын өзгедей бұзған соттың үкімі мен басқа да шешімдері заңсыз болады және олардың күші жойылуға тиіс;

—қылмыстық іс бойынша соттың үкімі мен басқа да шешімдерін ҚПК-те көрсетілген тәртіппен ғана тиісті соттар тексеріп, қайта қарай алады.

Бұл қағиданың маңыздылығын айта келіп, соттың қылмыстық істерді шешу қызметін алдын ала тергеу органдарының қызметіне қарсы қоймау қажет. Тергеуші және анықтаушы қылмыстарды тез және толық ашу міндеттерін орындау барысында қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер жинайды және ол дәлелдемелер сотта істі қарау кезінде тараптардың қатысуымен зерттеліп, соның негізінде сот төрелігі жүзеге асырылады.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау. Қазақстан Республикасының заңнамасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау мәселесіне үлкен мән берілген. Өйткені, халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған қағидаларына сәйкес, азаматтардың өз мүдделерін қорғау мақсатында сотқа жүгінуі - істі дұрыс шешудің ең әділ жолы ретінде қаралады. Осыған сәйкес, Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: «Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар». Бұл қағидаға арналған ҚІЖК-нің 12-бабы бойынша:

1. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғауға құқығы бар;

2. Ешкімге өзінің келісімінсіз ол үшін заңмен көзделген істің соттылығы өзгертіле алмайды;

3. Мемлекет заңда белгіленген жағдайлар мен тәртіп бойынша жәбірленушіге сот төрелігіне қол жеткізуін және келтірілген залалдың өтелуін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының заңнамасы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау қағидасын жария етумен қатар, оны қамтамасыз етудің кепілдіктерін де көздейді. Ол кепілдіктердің қатарына мыналар жатады:

—Қазақстан Республикасының заңмен белгіленген жалпыға бірдей қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесінің болуы және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау — қылмыстық іс жүргізу міндеттерінің түрі ретінде қаралуы;

—іске қатысушы азаматтардың өз мүдделерін қорғауға қажетті заңмен белгіленген құқықтарының болуы және олардың өз құқықтарын жүзеге асыруы үшін қылмыстық іс жүргізу органдарының жағдай жасауға міндеттілігі;

—қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде заңда баян етілген демократиялық бағыттағы қағидалардың, басшылыққа алынатындығы және қылмыстық іс жүргізу органдарының ол қағидаларды қатаң сақтауға міндетті болуы.

Мәселен, қылмыстан зардап шеккен әрбір адам қылмыстық ізге түсу органына арыз беру арқылы қылмыс жасаған адамның жауапқа тартылуын талап ете алады. Егер өкілетті орган қылмыс туралы арызды қабылдаудан бас тартатын болса немесе бұл орган басқа түрге заңның талаптарын бұзатын болса, онда жәбірленуші ол жөнінде сотқа шағымдануға құқылы. Ал, қылмыстық істі сотта қарау кезінде жәбірленуші өзі немесе өкілі арқылы қылмыс жасаған адамға тағылған айыптауды қолдап, қылмыстың салдарынан тиген зиянның өтелуін талап ете алады. Осындай құқықтарын қолдана отырып, жәбірленушінің сот арқылы заңды мүдделерін қорғауы қамтамасыз етіледі.

Сол сияқты, істің заңмен көзделген соттылығын өзгертуге болмайтындығы (ҚР Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 3-тармағы және ҚПК-нің 12-бабының 2-бөлігі) әрбір қылмыстық істің соттылығын заң бойынша анықтау арқылы қамтамасыз етіледі. Атап айтқанда, ҚПК-нің 40-тарауында (306—318 баптар) бірінші саты соттарының, әрқайсысы қандай қылмыстық істерді қарайтындығы ажыратылып көрсетілген. Осы тараудың нормаларының негізінде мүдделі тұлғаның құқықтарын қорғау жүзеге асырылады.

Жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу. Қазақстан Республикасы Конституциясының 17 - бабында былай деп жазылған: адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды; ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге болмайды. Осы конституциялық ереже қылмыстық процестегі жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидасының негізін құрайды. Бұл қағиданың маңызы адамның тумысынан айырмайтын құқықтары мен бостандығын қорғаудың қажеттілігіне байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу кезінде адамдардың жеке өмірінің жағдайлары ашылуы кездесетіндігі және іске қатысушы жеке тұлғаларға процестік мәжбүрлеу шараларын немесе басқа да ықпал ету амалдарын қолданудың қажеттілігі болатындықтан, олардың абыройы мен қадір-қасиетін қорғаудың маңыздылығы артады.

ҚПК-тің 13-бабында жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидасының мәні көрсетілген:

— қылмыстық іс жүргізу кезінде адамдардың абыройын түсіретін немесе қадір-қасиетін кемітетін шешімдер мен іс-әрекеттерге тыйым салынады, адамның жеке өмірі туралы мәліметтерді ҚПКте көзделмеген мақсаттар үшін жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейді;

—қылмыстық процесті жүргізуші органдардың заңсыз әрекеттерінен адамға келтірілген моральдық зиян заңда белгіленген тәртіппен өтелуге тиіс.

ҚПК-тің кейінгі баптарында, яғни қылмыстық процестің әр сатысына байланысты, бұл қағиданың жеке жағдайларда қолданылуы тиіс екендігі көрсетілген. Мәселен, ҚПК-тің 197-бабына сәйкес тергеу әрекеттерін жүргізудің жалпы ережелерінің ішінде: күш қолдануға, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды қолдануға жол берілмейді деп көрсетілген. Сол сияқты,

ҚПК-тің 223-бабының 3-бөлігі бойынша, егер куәландыру жүргізу кезінде адамның денесі жалаңаштандырылатын болса, онда тергеуші жынысы басқа адамды куәландыру кезінде қатыспайды; 254-баптың 11-бөлігінде көрсетілгендей, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам тінту мен алу кезінде сол үй-жайда тұрып жатқан адамның немесе басқа да адамдардың жеке өмірінің анықталған мән-жайларының жарияланбауына шаралар қолдануға міндетті.

Ал, егерде қылмыстық іс жүргізу органы бұл қағиданың сақталуын қамтамасыз етпеген болса, онда әр адам осыған байланысты келтірілген моральдық зиянның өтелуін талап ете алады және ондай талап сот арқылы шешіліп, қанағаттандыруға жатады.

Жеке басқа қолсұғылмаушылық. Бұл қағиданың мәні адамның жеке басының бостандығын қамтамасыз ету болып табылады. Осы қағидаға арналған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабында оны қамтамасыз етудің мынадай кепілдіктері көрсетілген:

— заңда көрсетілген реттерде ғана және тек соттың санкциясымен адамды күзетпен қамауға алуға немесе қамауда ұстауға болады, қамауға алынған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі;

— соттың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстауға болады;

— ұсталған, қамауға алынған әрбір адам сол ұсталған немесе қамауға алынған кезден бастап қорғаушының көмегін пайдалануға құқылы.

ҚПК-тің 14-бабында жеке басқа қолсұғылмаушылық қағидасының Конституцияда жазылған кепілдіктері толықтырылып, басқа да кепілдіктер көрсетілген. Атап айтқанда, ол кепілдіктерге мыналар жатады:

— әрбір ұсталған адамға ұстаудың негізі, сондай-ақ әрбір ұстап алынған адамға ұстап алудың негіздері, сондай-ақ оған қылмыстық заңда көзделген қандай іс-әрекетті жасады деп күдік келтірілгені туралы дереу хабарланады;

— бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алынған немесе күдікті адамды ұстау оның өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс;

— күзетпен ұсталмаған адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптамалар жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыруға соттың шешімімен ғана жол беріледі;

— сот, қылмыстық қудалау органдары, күзетпен ұстау орны әкімшілігінің, медициналық ұйымның басшысы заңсыз ұстап алынған немесе күзетпен ұсталып отырған немесе медициналық ұйымға заңсыз орналастырылған не заңда немесе үкімде көзделгендегіден артық мерзімге күзетпен ұсталып отырған адамды дереу босатуға міндетті;

— қылмыстық процеске қатысатын адамдардың ешқайсысын азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас немесе жазалау түрлеріне ұшыратуға болмайды;

— ешкімді де адамның өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін процестік әрекеттерге қатысуға тартуға болмайды;

— заңсыз бас бостандығынан айыру, өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда ұстау, оған қатал қарау салдарынан азаматқа келтірілген зиян ҚПКте көзделген тәртіппен өтелуге тиіс.

Сонымен, жоғарыда айтылған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабы мен ҚПК-нің 14-бабында жазылған талаптардың негізінде мынадай тұжырымдар жасай аламыз:

1. Адамның жеке басының бостандығын шектеуге тек заңда көрсетілген негіздер бойынша және заңның тәртібін сақтай отырып ғана жол беріледі. Сондықтан ҚПК-де айыпталушыны немесе күдікті бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алудың, сондай-ақ адамды күдікті ретінде ұстаудың негіздері мен процестік тәртібі көрсетілген.

2. Қылмыстық іс жүргізу органы қамауға алынған немесе күдікті ретінде ұсталған адамға оның құқықтарын түсіндіруге және қорғану құқығын қамтамасыз етуге міндетті. Қамауға алынған немесе ұсталған адам прокурорға және сотқа шағымдану арқылы өзінің бас бостандығын қорғай алады.

3. Қамауға алынған адамдарды ұстау олардың өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс, оларға күш қолдануға, қадір-қасиетін түсіретін әрекеттер қолдануға немесе оларды қорлап ұстауға жол берілмейді.

4. Адамның бас бостандығын қамтамасыз етудің тағы бір жолы сот-психиатриялық немесе сот-медициналық сараптама жүргізу қажет болған жағдайларда қамауға алынбаған адамды медициналық мекемеге еріксіз орналастырудың тәртібін сақтау болып табылады. Ондай шара соттың шешімі немесе прокурордың санкциясы бойынша қолданылады.

5. Заңсыз ұсталған немесе қамауға алынған, медициналық мекемеге заңсыз орналастырылған адам, сондай-ақ заңда немесе үкімде көрсетілгеннен артық мерзім қамауда отырған адам дереу босатылуы тиіс. Бұл шараны жүзеге асыру қылмыстық іс жүргізу органдарына, соның ішінде, алдымен, заңдылықтың сақталуын қадағалайтын прокурорға жүктеледі.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау

Бұл қағида бұрын қаралған заңдылық қағидасымен тығыз байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органдарының заңдылық қағидасын сақтауы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды талап етеді.

ҚПК-тің 15-бабына сәйкес:

—қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, оларды жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, процеске қатысушылардың заңды талаптарын қанағаттандыруға уақытылы шаралар қолдануға міндетті;

—процеске қатысушы адамдардың сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын өлтірумен, күш қолданумен, мүлкін жоюмен немесе бұлдірумен, не өзге де заңға қарсы қауіпті әрекеттермен қорқытқандығын көрсететін жеткілікті деректер болған кезде қылмыстық істі жүргізуші орган өз құзыреті шегінде бұл адамдардың өмірін, денсаулығын, абыройын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға заңда көзделген шараларды қолдануға міндетті.

Осы айтылған 15-баптың талабы бойынша, қылмыстық істі жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидасын сақтау — екі жақты маңызы бар шаралардың қолданылуын талап етеді. Біріншіден, қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы тұлғалардың, әрқайсысына оның құқықтарын түсіндіріп, ол құқықтарының жүзеге асырылуы үшін қажетті жағдайлар жасауға және осыған байланысты тиісті шараларды қолданып отыруға міндеттелген. Мәселен, тергеуші жәбірленуші ретінде танылған адамға ҚПК-тің 71-бабында көрсетілген құқықтарын түсіндіріп (айыпталушыға тағылған айыптауды білуге, жауап беруге, дәлелдемелер тапсыруға және т.б.), одан кейін жәбірленуші өтініш айтатын немесе талаптар қоятын болса, ондай өтініштер мен талаптарды шешуге байланысты тиісті іс-әрекеттер жүргізеді. Екіншіден, іске қатысушы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау — олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талап етеді. Сондықтан, егер процеске қатысушы адамдардың өміріне, денсаулығына, абыройына қарсы әрекеттер немесе мүлкіне қастандық жасалуы мүмкін деп санауға негіз бар болса, онда қылмыстық іс жүргізу органы заңда көрсетілген шараларды қолдану арқылы (ҚПК-нің 95— 98-баптары бойынша) бұл адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті.

Жеке өмірге қолсұғылмаушылық. Жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта, телеграф арқылы және өзге де хабарлардың құпиясы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабында жазылғандай:

- әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауға, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абройлы атының қорғалуына құқығы бар;

- әркімнің өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сәйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар;

- бұл құқықтарды шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.

Осы конституциялық қағида ҚПК-нің 16-бабында да бекітілген. Қылмыстық істі жүргізу кезінде жеке өмірге қол сұқпаушылық қағидасын сақтау - хат жазысудың және өзге де хабарлардың құпиялылығын қамтамасыз етумен байланысты бола тұрып, бірақ азаматтардың бұл құқықтарын заң бойынша шектейтін жағдайлар, мәселен, ҚПК-тің 242-248- баптарында көрсетілген. Осы баптарға сәйкес, қылмыстарды алдын ала тергеу кезінде почта-телеграф жөнелтімдерін тұтқындау, оларды тексеру және алу, сөйлесулерді тындау, хабарды жол-жөнекей ұстау тергеушінің тергеу судьясының санкция берген қаулысының негізінде жүргізіледі. Сол сияқты, «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» заңның 12-бабының 4-бөлігінде былай деп көрсетілген: заңмен қорғалатын жеке өмірге тиіспеушілік, хат жазысу, теле-фонмен сөйлесу, телеграф хабарлары мен почта жөнелтімдері құпиясын қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жедел-ізвестіру шаралары тек ауыр және ерекше ауыр қылмыстарды, сондай-ақ қылмыстық топтар әзірлеп жатқан немесе олар жасаған қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу мақсатында прокурордың санкциясымен ғана жүзеге асырылады.

Жеке өмірге қол сұқпаушылық принципіне сәйкес, тергеу әрекеттерін немесе жедел-ізвестіру шараларын жүргізу кезінде, сондай-ақ сот талқылауы кезінде ашылған адамдардың өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтер жұрт алдында жариялануға жатпайды. Бұл талапты сақтау тек қылмыстық іс жүргізу органдары үшін ғана емес, сонымен қатар азаматтар үшін де міндетті болып табылады. Сондықтан осы жөнінде, қажет болған жағдайларда, қылмыстық іс жүргізу органдары іске қатысушы азаматтарды ескертулері тиіс.

Тұрғын үйге қол сұқпаушылық. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабында баян етілген: тұрғын үйге қол сұғылмайды және соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді; тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚПК-тің 17-бабында да тұрғын үйге қол сұқпаушылық қағидасы бекітілген.

Қылмыстық іс жүргізуге байланысты тұрғын үйге онда тұратын адамдардың еркіне қарсы кіру қажет болатын жағдайлар тиісті нормативтік құқықтық актілерде көрсетіліп реттелген. Мәселен, ҚІЖК-нің 220-бабының 13-бөлігіне сәйкес, тұрғын үйді қарап-тексеру тек онда тұратын кәмелетке толған адамдардың келісімімен ғана жүргізіледі. Егер онда тұратын адамдар тексеріп қарауға қарсы немесе кәмелетке толмағандар болса немесе олардың психикалық не өзге ауыр науқастан зардап шегетіні белгілі болса, онда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам мәжбүрлеп қарау туралы қаулы шығарып, тергеу судьясының санкциясын алуы тиіс. Тергеу судьясы санкция беруден бас тартқан жағдайда қарап-тексеру жүргізілмейді. Ал, тұрғын үйді оқиға болған жер ретінде кідіртусіз қарау қажет болып, оны кейінге қалдыруға болмайтын жағдайда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам дәлелді қаулы шығарып, соның негізінде тұрғын үйді қарауға құқылы.

Тұрғын үйге онда тұратын адамдардың еркіне қарсы кіру жедел-ізвестіру шараларын жүргізу барысында қажет болған жағдайда «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» заңның нормалары қолданылады. Бұл заңның 12-бабында (4-бөлігі) былай деп көрсетілген: тұрғын үйді қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жедел-ізвестіру шаралары тек ауыр және ерекше ауыр қылмыстарды, сондай-ақ қылмыстық топтар әзірлеп

жатқан немесе жасаған қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу үшін тергеу судьясының санкциясымен ғана жүзеге асырылады.

Қорыта айтқанда, тұрғын үйге қол сұқпаушылық қағидасының екі жақты маңызы бар: біріншіден, азаматтардың күнделікті тұрмысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және олардың тұрғын үйінен заңсыз айыруды болғызбау үшін; екіншіден, жеке өмірге қол сұқпаушылық қағидасын қамтамасыз ету амалдарының бірі ретінде.

Меншікке қол сұқпаушылық. Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабына сәйкес азаматтардың меншік құқығы қорғалады және қамтамасыз етіледі. Бұл қағида ҚПК-тің 18-бабында да бекітілген. Осы баптардың нормалары бойынша: барлық азаматтар заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады; меншік құқығы, оның ішінде мұрагерлік құқығы заңмен қорғалады; соттың шешімінсіз ешкімді де мүлкінен айыруға болмайды.

Айтылған баптарда тікелей көрсетілмеген болса да, азаматтармен қатар заңды тұлғалардың да меншігіне қол сұғушылыққа жол берілмеуі тиіс. Сондықтан ҚПК-тің 18-бабында бекітілген меншікке қолсұқпаушылық принципі барлық тұлғаларға қатысты (жеке және заңды тұлғалар) бірдей қолданылуға жатады.

Меншікке қол сұқпаушылық қағидасына байланысты ҚПК-тің 18-бабының 2-бөлігінде былай деп жазылған: іс жүргізу барысында тұлғалардың банктегі салымдарына және басқа да мүліктеріне тыйым салуға, сондай-ақ оларды алуға ҚПКте көрсетілген жағдайлар мен тәртіп бойынша ғана жол берілді. Осыған сәйкес, ҚПК-тің 161-бабында мүлікке (соның ішінде банктегі шоттар мен салымдардағы ақша қаражатына және өзге де бағалы заттарға) тыйым салудың қандай жағдайда мүмкін болатындығы және тәртібі көрсетілген: соттың үкімі бойынша шешілетін азаматтық талапты, басқа да мүліктік шараны немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеуді қамтамасыз ету мақсатында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін адам судьяның санкциясымен не сот күдіктінің, айыпталушының немесе олардың әрекеттері үшін жауапты болатын тұлғаның мүлкіне тыйым салуға құқылы.

Азаматтардың, сондай-ақ заңды тұлғалардың меншік құқығын қорғау азаматтық, азаматтық іс жүргізу, қылмыстық құқық салаларының институттары бойынша да қамтамасыз етіледі.

Кінәсіздік презумпциясы. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 1, 6, 8-тармақтарына сәйкес келетін ҚПК-тің 19-бабында тұжырымдалып жазылған:

1) адамның қылмыс жасағандығы ҚПКте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен танылғанға дейін ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп саналады; 2) айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; 3) күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәлілігіне сейілмеген күмән олардың пайдасына түсіндіріледі; 4) айыптау үкімін болжамдауға негіздеуге болмайды және үкім шындыққа жататын дәлелдемелердің жиынтығымен расталуы тиіс.

Кінәсіздік презумпциясы қағидасына сәйкес қылмыстық іс жүргізудегі «айыпталушы» және қылмыс жасауға «кінәлі адам» — бірдей ұғымдар емес. Яғни, алдын ала тергеу жүргізудің барысында айыпталушы ретінде жауапқа тартылған адамның қылмыс жасауға кінәлі немесе кінәсіз екендігін тек сот ғана шешеді. Егер бұл адамның, кінәлі екендігі сотта қылмыстық істі қараудың нәтижесінде дәлелденіп, ол жөнінде айыптау үкімі шығарылған болса, онда осы үкім заңды күшіне енгеннен кейін бұл адам қылмыскер ретінде қаралады. Ал бұған дейін, заңда көрсетілген айыпталушыға (сотталушыға) қолданылатын шектеулерді қоспағанда, оның жалпыға бірдей конституциялық құқықтары сақталады және айыпталушы басқа азаматтар сияқты өзінің конституциялық құқықтарын қолдана алады.

Кінәсіздік презумпциясы қағидасынан туындайтын маңызды ереже: күдіктінің, айыпталушының қылмыс жасағандығы заңды жолмен дәлелденуі тиіс және оны дәлелдеу айыптау тарабына (айыптаушыға) жүктеледі. Мәселен, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді

жүргізетін адам қылмыстық істің мән-жайларын толық ашу үшін қажетті тергеу әрекеттерін заңға сәйкес жүргізу арқылы айыпталушының қылмыс жасағандығын дәлелдейді. Егер тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде күш қолдану, қорқыту немесе өзге заңсыз амалдарды қолдануға жол берілген болса, ондай жолмен жиналған дәлелдемелер айыптауғанегіз бола алмайды. Яғни, күдіктінің, айыпталушының қылмыс жасаудағы кінәлілігі заңды жолмен алынған дәлелдемелердің жиынтығымен қуатталуы тиіс.

Күдікті, айыпталушы оған тағылған айыптаудан қорғануға құқылы, бірақ ол өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес. Егер айыпталушы заң бойынша берілген құқықтарын қолдануға әрекет жасамайтын болса, оның өзін осылай ұстауы кінәсін мойындауды білдіреді деп санауға жатпайды.

Кінәсіздік презумпциясына байланысты тағы бір маңызды қағида — Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәлілігіне сәйілмеген күмән олардың пайдасына түсіндіріледі. «Сейілмейтін күдік» ретінде бұл іс бойынша шешілуге тиісті мәселе жөнінде анық тұжырымға келу мүмкін болмайтын жағдай қаралады (қылмыстық істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу үшін заң бойынша қажетті барлық шаралар орындалғанға қарамастан). Мәселен, қылмыстық істі сот талқылауында қараудың нәтижесінде күдіктінің, айыпталушының кінәлілігі жөнінде сәйілмейтін күдік қалатын болса, ондай күдік бұл адамның пайдасына қаралуға жататын болғандықтан, сот ақтау үкімін шығаруы тиіс. Яғни, сәйілмейтін күдік туралы қағиданы қолдану — дәлелденбеген кінәлілік дәлелденген кінәсіздікті білдіреді деп ұғынуды қажет етеді. Осыған сәйкес, сот айыптау үкімін айыпталушының қылмыс жасағандығы жөнінде толық сенімге келген жағдайда ғана шығара алады. Егер қылмыстық іс бойынша жиналып зерттелген дәлелдемелер бір-біріне қайшы пікірлер туғызып, істің фактілік мән-жайларын әр түрлі айтуға мүмкіндік беретін болса, ондай жағдайда сотқа күдіктінің, айыпталушының қылмыс жасағандығын болжамдау арқылы айыптау үкімін шығаруға жол берілмейді.

Қайтадан соттауға және қылмыстық қудалауға жол бермеушілік. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің, 2-тармағында көрсетілгендей, бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚІЖК-нің 20-бабында ешкімде нақ бір қылмыс үшін қайтадан қылмыстық жауапқа тартылмайды деп көрсетілген.

Бұл қағиданы жүзеге асырудың кепілдігі ҚПК-тің 37-бабының 1-бөлігінің (7—8 тармақтары) нормалары болып табылады. Осы нормаларға сәйкес, белгілі бір айыптау бойынша бұл адамға қатысты соттың заңды күшіне енген үкімі не қылмыстық істі қысқарту туралы қаулысы болуы, сондай-ақ белгілі бір айыптау бойынша бұл адамға қатысты қылмыстық ізге түсу органының күшін жоймаған істі қысқарту туралы қаулысы болуы - қылмыстық іс жүргізуді болдырмайтын жағдайларға жатады. Сондықтан, өкілетті органдар қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі өндіріс кезінде, сондай-ақ сотта іс жүргізу кезінде де жоғарыда аталған жағдайлардың бар-жоғын тексеріп анықтауға міндетті.

Іске мүдделі адам өзіне қатысты қайта қылмыстық жауапқа тартуды болдырмайтын жағдай жөнінде өкілетті органға өтініш жасай алады. Ондай жағдайдың бар екені расталған болса, бұл орган қылмыстық істі бастаудан бас тарту немесе қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы шығаруы тиіс.

Сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабы бойынша:

1. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең.

2. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

Осыған сәйкес, ҚПК-тің 21-бабында сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру қағидасы бекітілген.

Бұл қағиданың мәні мен маңызын айтқанда, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі өзара тығыз байланысты дей отырып, бірақ олардың (заң мен сот алдындағы теңдіктің) мазмұны жағынан айырмашылықтарын жоққа шығаруға болмайды. Яғни, азаматтардың заң алдындағы теңдігі олардың сот алдындағы теңдігінен кең ұғымды білдіреді. Бірінші жағдайда, азаматтардың теңдігі олардың қоғам өмірінің барлық салаларындағы құқықтық теңдікті білдіретін болса, екінші жағдайда — сот төрелігін атқару саласындағы азаматтардың теңдігі айтылады. Азаматтардың сот алдындағы теңдігі олардың заң алдындағы теңдігінен туындайды: заң алдындағы теңдік болмай, сот алдындағы теңдік бола алмайды.

Сонымен қатар, сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру жөнінде айтқанда, бұл қағиданың сотқа дейінгі қылмыстық істі бастау және алдын ала тергеу жүргізу кезінде маңызы жоқ деп түсінуге болмайды. Өйткені, сотқа дейінгі қылмыстық процесстәртібін реттейтін құқықтық нормалар да ешкімді тегіне, әлеуметтік, лауазымдық жағдайына, жынысына немесе нәсіліне қарап кемсітуді болдырмайды. Сондықтан, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі — тек сот төрелігін атқару принципі ғана емес, сонымен қатар тұтас қылмыстық процесс қағидасы деп те қарауға жатады.

Сонымен:

1) азаматтардың заң алдындағы теңдігі — қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде (сотқа дейінгі тергеп-тексеру және істі сотта қарап шешу) барлық азаматтарға бірдей күші бар заңдардың қолданылатындығын және олардың ешқайсысының құқықтары басқалардан өзгеше шектелмейтіндігін, сондай-ақ басқалардан артықшылығы болмайтындығын білдіреді;

2) азаматтардың сот алдындағы теңдігі — олардың барлығы да Қазақстан Республикасының жалпыға бірдей сот жүйесіне кіретін соттардың алдында жауапты болып, сотта іс жүргізу кезінде ешкімнің де артықшылықтарға иемденуіне және жағдайының ерекшеленуіне жол берілмейтіндігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың заңмен көзделген құқықтары мен міндеттері барлық азаматтарға бірдей таралатын болғандықтан, сот төрелігін атқару жалпы ереже бойынша жүргізіледі; іс жүргізудің тәртібі күдіктінің, айыпталушының немесе жәбірленушінің және өзге процеске қатысушылардың жеке басына байланысты өзгертуге жатпайды. Дегенмен, ҚПК-те көрсетілген жекелеген санаттарға жататын істер бойынша өндірістің ерекшеліктері болатындығын да айту қажет. Мәселен, кәмелетке толмағандардың қылмыстық істерін жүргізу кезінде жалпы ережелермен қатар кейбір қосымша ережелер де қолданылады. Бірақ, ол ережелер азаматтардың заң және сот алдында теңдігі принципін бұзуға соқтырмайды және олар кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды күшейту мақсатында көзделген.

Сонымен қатар, дүниежүзілік тәжірибеге сәйкес парламент депутаттарына, мемлекеттік органдардың кейбір лауазымды адамдарына, дипломатиялық қызметкерлерге қатысты қылмыстық іс жүргізудің заңмен шектелген көлемде ерекшеліктері болатындығы белгілі. Сол сияқты, Қазақстан Республикасының ҚПК-тің 57-тарауында артықшылықтары мен қылмыстық ізге түсуден иммунитеттері бар адамдарға қатысты қылмыстық іс жүргізудің ерекшеліктері көрсетілген. Олардың қатарына: Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары, Конституциялық Кеңестің Төрағасы және мүшелері, судьялар, Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, дипломатиялық иммунитеті бар адамдар жатады. Бұл адамдарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу ерекшеліктері — олардың тәуелді болмауын қамтамасыз ету және заңсыз қылмыстық жауапқа тартылуларын болғызбау мақсатында қосымша құқықтық кепілдіктердің көзделуімен байланысты болып табылады.

Судьялардың тәуелсіздігі. Судьялардың тәуелсіздік қағидасы Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 1 және 2 бөліктерінде жазылып бекітілген: судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады; сот

төрілігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді, нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді.

Бұл қағида ҚПК-тің 22-бабында да бекітіліп, мұнда былай деп көрсетілген: судьялар тәуелсіздігінің кепілдігі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және заңмен белгіленген. Яғни, ол кепілдіктер Конституциямен қатар «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» конституциялық заңның негізінде анықталады. Осы заңдарға сүйене отырып, судьялар тәуелсіздігінің мына кепілдіктерін атай аламыз:

—сот төрелігін атқарудың заңда көрсетілген рәсіммен орындалуы;

—судьяның сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметіне араласқаны үшін, сондай-ақ сотты және судьяларды сыйламағандығы үшін заңмен көзделген жауаптылықтың болуы;

—судьяға ешкімнің тиіспеуі (судьяны, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған жағдайларды қоспағанда, тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, Жоғарғы Сот Кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз, ал Конституцияның 55-бабының 3-тармағында белгіленген жағдайда Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының келісімінсіз оны қылмыстық жауапқа тартуға болмайды);

—судьяны қызметке сайлау, тағайындау, оның өкілеттігін тоқтату тәртібінің заңда белгіленуі;

—судьяларға мемлекет есебінен материалдық жағдай жасау және әлеуметтік қамсыздандырудың болуы;

—судьялардың, олардың отбасы мүшелері мен мүлкінің мемлекеттік қорғауда болатындығы;

—судьяға заңда көзделмеген соттан тыс функциялар мен міндеттерді жүктеудің болмайтындығы.

Судьяның тәуелсіздігі қағидасының кепілдіктері осылармен ғана шектелмейді. Алайда, осы аталған кепілдіктердің өзі де судьялардың сот төрелігін атқару кезіндегі тәуелсіздігі іс жүзінде қамтамасыз етілетіндігін білдіреді.

Сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру. ҚПК-тің 23-бабында бекітілген бұл қағиданың мәні — қылмыстық істі жүргізудің айыптау және қорғау (қорғану) тараптарының бір-бірінен бөлектенуіне негізделуі және тараптарға тең процестік құқықтар беру арқылы олардың сот талқылауына қатысуларына бірдей мүмкіндік туғызу болып табылады. Ал сот айыптау немесе қорғану тарабының жағында болмай, яғни бейтараптылық сақтай отырып және тараптарға өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай туғызу арқылы қылмыстық істі әділ шешуі тиіс.

Сонымен, тараптардың бәсекелестігі қағидасының басты сипаты — қылмыстық сот ісін жүргізу кезіндегі үш негізгі процессуалдық функциялардың (айыптау, қорғану және қылмыстық істі шешу) бір-бірінен анық бөлектенуі және әр функцияны атқарудың сәйкес субъектілерге жүктелуі болып табылады: айыптау функциясын атқару — айыптау тарабына, қорғау (қорғану) — қорғау тарабына, қылмыстық істі шешу — сотқа. Осыған сәйкес ҚПК-тің 23-бабында былай деп көрсетілген: сотталушыға тағылған айыптауды дәлелдеу міндеті айыптаушыға жүктеледі; қорғаушы сотталушыны қорғаудың заңда көзделген барлық құралдары мен әдістерін пайдалануға міндетті; сот объективтілікті және бейтараптылықты сақтай отырып, тараптардың өз міндеттерін орындауы және өздеріне берілген құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай туғызады.

Сотта істі қарау кезіндегі тараптардың бәсекелестігін қамтамасыз етудің маңызды шарты олардың тең құқықтылығын сақтау болып табылады. Тараптардың тең құқықтылығы — сот талқылауы кезінде тараптарға қылмыстық істің мән-жайларын толыққанша ашуға және дәлелдемелерді зерттеуге қатысулары үшін бірдей мүмкіндік берілетіндігін, сондай-ақ осы кездегі іс-әрекеттердің барлығы тараптардың бірдей қатысуымен жүргізілетіндігін білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік

айыптаушы ретінде сотқа қатысатын прокурордың қорғану тарабына жататын сотталушыдан және оның қорғаушысынан артықшылығы болмайды. Прокурор, жәбірленуші, сотталушы және оның қорғаушысы дәлелдемелерді зерттеуге қатысуға (сотталушыдан, жәбірленушіден, куәлардан жауап алуға және т. б.), сотқа түсініктер беруге, өтініштер айтуға, өз пікірін білдіруге, дәлелдемелер тапсыруға тең құқылы болып табылады. Бірақ, сонымен қатар, тараптардың тең құқықтылығы ұғымының олардың процессуалдық жағдайы ұғымынан өзге мәселе екендігін ескеру қажет (прокурордың процессуалдық жағдайы жәбірленушінің немесе сотталушының процессуалдық жағдайымен бірдей бола алмайды).

Тараптардың бәсекелестігіне байланысты ескерілетін тағы бір жағдай: бұл принциптің толық мағынада қолданылуы бірінші саты сотында істі қарау кезінде, яғни басты сот талқылауы сатысында мүмкін болатындығы. Сондықтан ҚПК-тің 23-бабында бұл қағиданың осы сатыға сәйкес сипатта жазылғандығына назар аудару қажет. Сонымен қатар, осы баптың 10-бөлігіне сәйкес, апелляциялық және кассациялық сатыларында да тараптардың сотта істі қарауға қатысулары жоққа шығарылмайды. Бірақ, бұл сатылардағы сотта іс жүргізудің тәртібі бірінші саты сотындағы өндірістен өзгеше болып табылады және тараптардың бәсекелестігі қағидасын қамтамасыз етудің шарттарына сәйкес келмейді. Ал, алдын ала тергеу кезіндегі тараптардың бәсекелестігі принципін қолдану жөнінде айтатын болсақ, қылмыстық істі жүргізудің бұл сатысына да айыптау және қорғану тараптары қатысады. Тергеуші (анықтаушы) қылмысты тез және толық ашу міндетін орындай отырып, сонымен қатар күдіктінің және айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды және қорғану тарабының іске қатыстырылуын қамтамасыз етеді. Бірақ, алдын ала тергеу (анықтау) жүргізудің жалпы шарттары және процестік тәртібі бәсекелестік қағидасын толық жүзеге асыруды қамтамасыз ете алмайды.

Істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. ҚПК-тің 24-бабында жазылған: сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы істі дұрыс шешуге қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шарларды қолдануға міндетті.

Бұл қағиданың маңызын ашуға байланысты «жан-жақты» және «толық» сөздерінің мағынасы жөнінде әдебиетте әр түрлі пікірлер айтылған. Кейбір авторлар бұл сөздердің мағынасы бір-біріне тең келмейді деп қарап, олардың әрқайсысына бөлек түсінік беруді көздейді. Ал, авторлардың басым көпшілігі «жан-жақты» және «толық» сөздерін бір-бірінен бөлектеудің, қажеттігі жоқ, олар тұтас мағынаны білдіретін сөз тіркесі ретінде қолданылады деп санайды.

Қалай айтқанда да, бұл қағиданың негізгі мәні — оның қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетудің амалы ретінде қолданылуы болып табылады. Олай болмай, қылмыстық іс жүргізу органдары өз міндеттерін орындауға жете алмайды. Істің мән-жайын жанжақты, толық және объективті зерттеу қағиданың талаптарына сәйкес қылмыстық іс жүргізу органы:

— әрбір қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар, яғни дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың барлығын толық көлемде анықтауы тиіс (қылмыстың оқиғасы, жасалуы уақыты, болған жері, қылмысты кім жасағандығы, күдіктінің, айыпталушының кінәлілігі, кінәсінің нысаны және т. б.);

— істің мән-жайларын біржақты айыптау тұрғысынан емес, жан-жақты ашуға тиіс (күдіктіні, айыпталушыны әшкерелейтін де, оны ақтайтын да, айыпталушының жауаптылығын ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды, сондай-ақ іске маңызы бар басқа да нақты мән-жайлардың барлығын);

— объективтік көзқарасты сақтай отырып, айыптау және қорғану тараптарына істің мән-жайларын зерттеуге байланысты өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай туғызуға тиіс.

Осы айтылған талаптарды басшылыққа ала отырып, қылмыстық іс жүргізу органы істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидасын жүзеге асырады.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау. Бұл қағиданың ҚПК-тің 25-бабында жазылуы бойынша: судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді олардың жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды және бұл орайда заң мен ар-ожданын басшылыққа алады; ешқандай дәлелдемелердің күні бұрын белгіленген күші болмайды.

Дәлелдемелерді бағалау қағидасының маңызы қылмыстық іс жүргізудің өзі дәлелдемелерді қолдану арқылы жүзеге асырылатындығына байланысты болып табылады: сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуші адам қылмысты ашу үшін қажетті тергеу әрекеттерін жүргізу арқылы дәлелдемелерді жинайды; прокурор дәлелдемелердің негізінде айыпталушының қылмыс жасағандығын сот алдында ашып көрсетеді; қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің негізінде сот үкім шығарады. Тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья дәлелдемелерді бағалаудың негізінде тиісті процессуалдық шешім қабылдайды (қаулы, үкім шығару). Бұл кезде дәлелдемелер олардың іске қатыстылығы, зандылығы, маңыздылығы, шындыққа сәйкестігі және жеткіліктілігі тұрғысынан бағаланып, сол арқылы өкілетті лауазымды адам (тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья) істің мән-жайларының дәлелденгендігі немесе дәлелденбегендігі жөнінде анық пікірге келе алады.

ҚПК-тің 25-бабына сәйкес дәлелдемелерді бағалаудың мына ережелерін атап көрсету қажет:

1) қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің әрқайсысын бағалап қолдану міндетті болып табылады және сондықтан ешбір дәлелдеменің күні бұрын белгіленген күші болмайды;

2) дәлелдемелерді бағалаудың басты ережесі оларды ішкі сенім бойынша бағалап қолдану болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органы шешім қабылдаған кезде оған қандай дәлелдемелерді қолдану және оларды қалай бағалау керектігі жөнінде ешкім нұсқау бере алмайды. Бірақ, заңда ішкі сенімнің қалыптасу негізі көрсетілген: ол қылмыстық іс бойынша бар-лық дәлелдемелердің жиынтығы болып табылады. Яғни, жиналған дәлелдемелердің барлығын жан-жақты зерттеп, соның негізінде олардың зандылығы, маңыздылығы, шындыққа сәйкестігі және жеткіліктілігі жөнінде процестік шешім қабылдайтын адамның ішкі сенімі қалыптасады. Сондай-ақ, дәлелдемелерді бағалау кезінде өкілетті лауазымды адам заңның талаптарын және өзінің ар-ожданын басшылыққа алуы тиіс.

Күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету. Бұл қағидаға ҚПК-тің 26-бабы арналған. Күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығы олардың басқа да құқықтарымен тығыз байланысты болып табылады. Сондықтан, ҚПК-тің 26-бабында былай деп көрсетілген: қылмыстық іс жүргізу органы күдіктіге, айыпталушыға құқықтарын түсіндіруге және олардың айыптаудан заңмен тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке және мүліктік құқықтарын қорғауға шаралар қолдануға міндетті. Яғни, күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз етудің басты шарты — олардың өздеріне заң бойынша берілген құқықтарын анық білуі болып табылады.

Күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз етудің екі жақты маңызы бар: 1) олардың айыптаудан қорғануларын жүзеге асырудың жолы ретінде; 2) қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетудің, сондай-ақ сот үкімінің занды және дәлелді болуының маңызды шарты ретінде. Сондықтан да қылмыстық іс жүргізу заңында күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығы қағидасына үлкен мән беріліп, оны қамтамасыз етудің кепілдіктері көзделген. Ол кепілдіктерге мыналар жатады:

— қылмыстық істі жүргізу кезінде сезіктіге және айыпталушыға қорғану құқығының түсіндірілетіндігі және олардың өз құқықтарын қолдану тәртібінің заңмен көрсетілуі;

—күдіктінің ұсталған кезден бастап, ал айыпталушының оған айып тағылған кезден қорғаушы алу құқығының іске асырылатындығы;

—занда көрсетілген жағдайларда сезіктінің және айыпталушының заңды өкілдерінің іске қатыстырылатындығы;

—қорғаушының және заңды өкілдердің іске қатыстырылуы сезіктінің және айыпталушының өздеріне тиесілі құқықтарын кемітпейтіндігі;

—қылмыстық іс жүргізу органдарының сезіктіге және айыпталушыға құқықтарын түсіндірумен қатар ол құқықтарын жүзеге асыруға қажетті жағдай жасауға міндеттілігі.

Күдікті және айыпталушы қорғануға құқылы, бірақ олар қорғануға міндетті емес. Сондықтан, егерде күдікті немесе айыпталушы қорғану құқығын біле тұрып, алайда оны жүзеге асыру үшін ешбір әрекет жасамайтын болса, мұндай жағдайды бұл адамның өзіне қарсы пайдалануға, яғни оның өзінің кінәлілігін мойындағаны деп қарауға жатпайды.

Куәлік айғақтар беру міндетінен босату. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 7-тармағында былай деп жазылған: ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес; діни қызметшілер өздеріне сеніпсырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес. Осы конституциялық нормаға сәйкес, ҚПК-тің 27-бабында да куәлік айғақтар беру міндетінен босату қағидасы бекітілген.

Бұл қағиданың құқықтық және моральдық та маңызы бар. Құқықтық маңызы: заңда көрсетілген жағдайларда куә ретінде жауап беруден бас тартқан адам ол үшін ешқандай жауаптылыққа тартылмайды. Ал, бұл қағиданың моральдық маңызы: заңда көрсетілген жағдайларда тиісті адамдарды куә болудан босату қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде жүргізілетін іс-әрекеттердің адамгершілік (гуманистік) тұрғыдан да қаралатындығын білдіреді. Яғни, ондай жағдайларда куә болатын адамдарға моральдық тұрғыдан қиындық туғызбау көзделеді.

Осы қағидаға сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы куә ретінде жауап алуға жататын адамға қатысты мүмкін болатын ерекше жағдайларды ескеруі қажет. Ондай ерекше жағдайларға мыналар жатады: 1) куә ретінде жауап алуға жататын адамның қылмыс жасауға қатыстылығы жөнінде сезіктің болуы (мұндай жағдайда куә өзінің қылмысқа қатыстылығы жөнінде, яғни өзіне қарсы жауап беруге тиіс болар еді); 2) куә ретінде жауап алуға жататын адамның айыпталушының немесе сезіктінің жақын туысқаны немесе жұбайы (зайыбы) болуы; 3) айыпталушының немесе күдіктінің оған қарсы куә ретінде жауап алуға жататын діни қызметшіге сеніп сырын ашқан болуы. Осындай мүмкін болатын жағдайларда куә ретінде жауап алуға жататын адамдарға заң бойынша мынадай таңдау құқығы берілген: 1) куә ретінде жауап беруден бас тарту; 2) өзінің ерікті келісімімен куә ретінде жауап беру (бұл жағдайда куәнің жауабы дәлелдемелердің түрі ретінде қолдануға жатады).

Сонымен, куәлік айғақтар беру міндетінен босату қағидасына сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы (тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот) куәдан жауап алудың алдында заңда көрсетілген айғақтар беруден босататын жағдайлардың бар-жоғын анықтап білуі тиіс.

Білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 3-бөлігінде жазылған: «Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Занда көрсетілген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі». Бұл қағида ҚПК-тің 28-бабында бекітіліп, қылмыстық процеске қатысушылардың білікті заң көмегін алуға құқығы бар екендігі көрсетілген.

Білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету қағидасының алдымен өз мүдделерін қорғап процеске қатысушылар үшін, соның ішінде күдікті үшін үлкен маңызы бар.

Бұл қағиданы жүзеге асырудың мынадай амалдарын атайаламыз:

1. Қылмыстық іс жүргізу органдарының процеске қатысушыларға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіріп, ол құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай жасауға міндеттілігі.

2. Күдіктінің, айыпталушының өзінің қалауы бойынша қорғаушы, яки адвокат алу құқығының іс жүзінде қамтамасыз етілетіндігі. Яғни, білікті заң көмегін алу үшін кәсіби қорғаушының (адвокаттың) іске қатысуы тиімді болады.

3. Басқа іске мүдделі адамдардың (жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер) өздерінің өкіл алу құқығын пайдаланып, білікті заң көмегін көрсетуге адвокат шақыру мүмкіндігі (күдіктінің, айыпталушының мүддесін қорғайтын адвокат «қорғаушы» деп аталатын болса, басқа іске мүдделі адамдар жағынан процеске қатысатын адвокат «өкіл» статусына ие болады).

4. Қажет болған жағдайларда қылмыстық іс жүргізу органының қаулысы бойынша айыпталушының заңгерлік көмекке ақы төлеуден толық немесе жартылай босатылатындығы. Мұндай жағдайда қорғаушыға ақы төлеу мемлекет есебінен жүргізіледі.

5. Жалпыға бірдей адвокаттық қызмет арқылы азаматтардың әртүрлі заң көмегін алуына болатындығы.

Жариялылық. ҚПК-тің 29-бабында көрсетілгендей, қылмыстық істерді талқылау барлық соттар мен сот сатыларында ашық жүргізіледі. Яғни, жариялылық қағидасы сотта істі қараудың жүргізілуін процеске қатысушы адамдармен қатар басқа да азаматтардың көріп тыңдай алатындығын және істі қарау жұртшылық алдында ашық жүргізілетіндігін білдіреді. Мұның өзі, яғни сот төрелігін атқарудың қоғамдық бақылаудан жасырын болмайтындығы, соттың жауаптылығын және жұртшылық алдында тәртіптілік пен заңдылықты қатаң сақтаудың маңыздылығын арттырады.

ҚПК-тің 29-бабына сәйкес, мына жағдайларда ғана сот талқылауы жариялылығын шектеуге жол беріледі:

- мемлекеттік құпияны қорғау қажет болған жағдайда;
- кәмелетке толмағандардың қылмыстық істері қаралатын болғанда;
- жыныстық қылмыстар туралы істер қаралатын болғанда;
- іске қатысушы адамдар өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтерді жариялауды болдырмау қажет болса;
- іске қатысушы адамдардың, сондай-ақ олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты.

Қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органның әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне берілген, тергеу судьясы шешетін шағымдар да жабық сот отырысында қаралады.

Осындай жағдайларда соттың дәлелді қаулысы бойынша қылмыстық істі қарауды жабық өткізуге жол беріледі. Бірақ, мұндай жағдайлардың өзінде де сот талқылауын толық жабық жүргізу міндетті емес. Яғни, сот талқылауы жартылай (қажетті көлемде ғана) жабық жүргізілуі мүмкін. Сот отырысы жабық жүргізілетін болғанның өзінде де қылмыстық істі қараудың заңмен белгіленген басқа барлық ережелері сақталуға тиіс және соттың үкімі ашық жариялануға жатады.

Жариялылық қағидасы барлық сот сатыларына бірдей таралады. Осыған сәйкес, апелляциялық және қадағалау сатыларында да істерді сот отырысында қарау ашықтүрде жүргізіледі.

Сотта істі қараудың жариялылығы оның ауызша жүргізілу шартымен байланысты болып табылады. Яғни, сотта істі қарау кезінде әр істің мән-жайлары және жиналған дәлелдемелер ауызша талқыланып зерттеледі, сотталушыдан және басқалардан жауап алу ауызша жүргізіледі, іске қатысушылар ауызша түсініктемелер береді, өтініштерін айта алады, істегі бар құжаттар және сот қабылдаған шешімдердің барлығы жарияланып отырады. Осының бәрі сотта іс қарауға қатысушылардың өз құқықтарын қолдану арқылы заңды мүдделерін қорғауларына жағдай жасайды.

Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабына сәйкес мағынада (мемлекеттік тіл — қазақ тілі, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады) ҚПК-тің 30-бабында бекітілген: қылмыстық

сот ісін жүргізу мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда сот ісін жүргізуде мемлекеттік тілмен бірдей орыс тілі немесе басқа да тілдер қолданылады. Яғни, қылмыстық істің қай тілде жүргізілетіндігі әр жеке жағдайда жергілікті халықтың басым көпшілігінің тіліне сәйкес шешіледі. Сондықтан, ҚПК-тің 30-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, қылмыстық іс жүргізу органы бұл істің қай тілде жүргізілетіндігін қаулы шығару арқылы белгілейді.

Қылмыстық істің қай тілде жүргізілетіндігін заңға сәйкес белгілеу — тұрғын халықтың сот ісін жүргізуге қатысуларын жеңілдетеді, процеске қатысушылардың өз құқықтарын толық қолдануларына, сот төрелігін атқарудың тәрбиелік ықпалын арттыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар, бұл қағида қылмыстық сот ісін жүргізудің жариялылық қағидасын жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады.

Ал, қылмыстық іс жүргізу тілін білмейтін немесе толық білмейтін процеске қатысушылардың мүдделерін қорғау мақсатында заңда олардың мынадай құқықтары және тиісті шараларды жүзеге асыру көзделген:

— олар қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде аудармашының қызметін толық тегін пайдалануға құқылы;

— олар өзінің ана тілінде немесе өзі білетін басқа тілде түсініктемелер және айғақтар беруге, өтініш білдіруге, шағым жасауға, сөйлесуге құқылы;

— олар аудармашы арқылы істің материалдарымен танысуға және басқа да қажетті іс-әрекеттер жасауға құқылы;

— оларға сотта істі қарау кезінде басқа тілде айтылғандардың бәрін және басқа тілде жазылған заң бойынша қажетті істің материалдарын аударып түсіндіру қамтамасыз етіледі;

— оларға заң бойынша тапсырылуға тиісті құжаттар сот ісін жүргізу тілінде жазылған түрінде және олардың өздері таңдаған тілде жазылған ол құжаттардың куәландырылған көшірмелері қоса беріледі;

— күдікті немесе айыпталушы сот ісін жүргізу тілін білмейтін жағдайда қорғаушының процеске қатысуы міндетті болып табылады.

Процестік әрекеттер мен шешімдерге шағым жасау бостандығы. ҚПК-тің 31-бабына сәйкес, қылмыстық процеске қатысушылар өздерінің заңды мүдделерін қорғау мақсатында сот пен қылмыстық ізге түсу органдарының әрекеттері мен шешімдеріне ҚПКте көрсетілген тәртіппен шағым жасай алады. Ондай шағым жасаудың жалпы тәртібі ҚПК-нің 13-тарауында (99—108-баптар) бекітілген. Соған сәйкес, шағым жасаудың тәртібі екі түрге бөлінеді: 1) қылмыстық ізге түсу органдарының (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың) іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасау; 2) соттың үкімдері мен қаулыларына шағым жасау.

Жалпы ереже бойынша, тергеушінің, және анықтаушының іс-әрекеттері мен шешімдеріне берілген шағымдарды заңдылықтың сақталуын қадағалайтын тиісті прокурор қарап шешеді, ал прокурордың іс-әрекеті мен шешіміне шағым жоғары тұрған прокурорға беріледі. Сонымен қатар, іске мүдделі адамдар прокурордың шешіміне сотқа да шағымдануға құқылы. Мұндай шағымдар алдын ала тергеу және анықтау жүргізудің барлық кезеңдерінде беріле алады.

Соттың үкіміне (қаулысына) шағым жасаудың өзі екі түрлі болады: 1) заңды күшіне енбеген соттың үкімдері мен қаулыларына апелляциялық шағым беру; 2) заңды күшіне енген соттың үкімдері мен қаулыларына қадағалау саты сотына шағым беру. Ондай шағымдар берудің тәртібі ҚПК-нің 48 және 52-тарауларында белгіленген.

Шағым жасаудың еріктілігін қамтамасыз ету мақсатында ҚПК-тің 31-бабының 3-бөлігінде былай деп көрсетілген: шағымды оны берген адамға немесе шағым беруші мүддесін көздеген адамға зиян келетін етіп қолдануға жатпайды. Мәселен, сотталған адамның немесе оның қорғаушысының шағымы қаралған жағдайда апелляциялық саты соты үкімді ауыр жағына (неғұрлым ауыр қылмыс туралы заңды қолдануға немесе бірінші саты соты тағайындаған жазаны қатаң жазаға) өзгертуге құқылы емес.

ҚПК шағым жасаудың еріктілігіне арналған 31-бабында қылмыстық іс жүргізу органдарының әрекетсіздігіне шағымдану жөнінде айтылмаған. Алайда, іске мүдделі адамдардың ондай шағым беру құқығын жокқа шығаруға болмайды.

Ақпараттық ресурстар

Ұсынылатын нормативтік құқықтық актілер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдумда 1995 жылы 30-тамызда қабылданды // <https://online.zakon.kz/>
2. “Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы 25.12.00 ж. ҚР конституциялық заңы // <https://online.zakon.kz/>
3. “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы 30.06.2017 ж. заңы // <http://adilet.zan.kz>
4. “Адвокаттық қызмет туралы Қазақстан Республикасының 5.07.2018 ж. Заңы // <http://adilet.zan.kz>
5. Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014 // <http://adilet.zan.kz>
6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы N 7 Нормативтік қаулысы «Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы» // <http://adilet.zan.kz>
7. Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 292-VI ҚРЗ. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру және жеке адам құқықтарының қорғалуын күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» // <http://adilet.zan.kz>
8. «Қазақстан республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» қазақстан республикасы конституциялық кеңесінің 2019 жылғы 5 маусымдағы жолдауы // <http://ksrk.gov.kz/kk>

Негізгі:

1. Когамов М.Ч. Комментарий к УПК РК. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2015. – 352 с.
2. Ерешев Е.Е. Қылмыстық іс жүргізу. (Жалпы бөлім): Оқулық. – Алматы: «Өлке баспасы». 2006. – 216 б.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Книга 1. / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Берсугуровой Л.Ш., д.ю.н., проф. Джансараевой Р.Е. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 275 с.
4. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Част общая: Академический курс / Под ред. д.ю.н., проф. Б.Х.Толеубековой. Книга первая. – Алматы: ТОО Изд.компания «NAS», 2004. – 416 с.
5. Уголовный процесс: учебник / А.В.Смирнов, К.Б.Калиновский; под общ. ред. А.В.Смирнова. 8-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2020. - 784 с.

Қосымша:

Ерашов С.С. Система принципов современного отечественного уголовного процесса; теоретико-правовые аспекты и практика применения. Диссертация на соискание ученой степени к.ю.н. – Нижний Новгород, 2001. – 180 с. // <https://www.dissercat.com/>